

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RA LE KAYA (HL)

PAPILA RA VUMBIRHI (P2)

HUKURI 2022

TIMARAKA: 80

NKARHI: Tiawara ti2½

Papila leri ra swivutiso ri na tipheji ta 39.

SWITSUNDZUXO NA VUXOKOXOKO

1. Hlaya switsundzuxo leswi hi vukheta u nga si sungula ku hlamula swivutiso.
2. U nga ringeti ku hlaya papila ra swivutiso hinkwaro. Xiya tafula ra nongonoko wa vundzeni leri nga eka pheji ya 4 u ri karhi u fungha nhlayo ya swivutiso leswi vutisiweke eka matsalwa lama u ma dyondzeke nan'waka. Endzhaku ka sweswo hlaya swivutiso u ri karhi u hlawula leswi u nga ta swi hlamula.

3. Papila leri ra swivutiso ri na SWIYENGE SWINHARHU:

XIYENGE XA A: Vutlhokovetseri	(30)
XIYENGE XA B: Novhele/Mfuwo wa rixaka	(25)
XIYENGE XA C: Ntlangu	(25)

4. Hlamula NTLHANU wa swivutiso ntsena, SWINHARHU eka XIYENGE XA A, XIN'WE eka XIYENGE XA B na XIN'WE eka XIYENGE XA C hi mukhuva lowu:

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI
SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO: Hlamula swivutiso SWIMBIRHI.

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO: Swa BOHA leswaku u xi hlamula.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE.

XIYENGE XA C: NTLANGU: Hlamula xivutiso XIN'WE.

5. MAHLAWULELO YA SWIVUTISO EKA SWIYENGE SWA B: (NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA) NA C: (NTLANGU).

- Hlamula NTSENA swivutiso swa novhele/mfuwo wa rixaka na ntlangu lowu u wu dyondzeke.
- Hlamula XIVUTISO XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa ximbangu eka XIYENGE XA B, u fanele ku hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C. Tirhisa tafula ra nongonoko wo tikamba leri nga eka pheji ya 5 ku vona loko u hlawurile swivutiso hi mfanelo.

6. VULEHI BYA TINHLAMULO

- Xivutiso xa xitsalwana eka Vutlhokovetseri xi fanele xi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 250–300.
- Swivutiso swa xitsalwana eka swiyenge swa Novhele/Mfuwo wa rixaka na Ntlangu swi fanele swi hlamuriwa hi marito ya kwalomu ka 400–450.
- Vulehi bya tinhlamulo eka swivutiso swa ximbangu byi ta lawuriwa hi ntsengo wa timaraka. Vakamberiwa va fanele ku hlamula hi ku kongoma na hi nkhaqato.

7. Landzelela swileriso leswi nga ekusunguleni ka xiyenge xin'wana na xin'wana hi mfanelo.
8. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona eka papila leri ra swivutiso.
9. Sungula xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA.
10. Mpimanyeto wa matirhiselo ya nkarhi:

XIYENGE XA A: Timinete ta kwalomu ka 40
XIYENGE XA B: Timinete ta kwalomu ka 55
XIYENGE XA C: Timinete ta kwalomu ka 55
11. Tsala swi basa no vonaka.

TAFULA RA NONGONOKO WA VUNDZENI

Pheji leyi yi ta pfuna vakamberiwa ku hlawula swivutiso leswi va lavaka ku hlamula swona handle ko hlaya papila ra swivutiso hinkwaro.

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI

Switlhokovetselo swa ndzawulelo: Hlamula swivutiso SWIN'WANA na SWIN'WANA SWIMBIRHI.

NOMBORO YA XIVUTISO	MUXAKA WA XIVUTISO	TIMARAKA	NOMBORO YA PHEJI
1. 'Makumaswivupfile'	Xitsalwana	10	6
2. 'Wa ha swi tsundzuka xana?'	Ximbangu	10	7
3. 'I mavala man'we'	Ximbangu	10	9
4. 'Mihlolo a yi dyiwi'	Ximbangu	10	11

NA

Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo: Swa BOHA leswaku u xi hlamula.

5. 'A xi gobanga'	Ximbangu	10	13
-------------------	----------	----	----

***LEMUKA LESWI:** Hlamula xivutiso XIN'WE xa XITSALWANA na XIN'WE xa XIMBANGU. Loko u hlamula xivutiso xa xitsalwana eka XIYENGE xa B, u languteriwa ku hlamula xa ximbangu eka XIYENGE xa C. Eka XIYENGE xa B na xa C, hlamula xivutiso XIN'WE ntsena eka XIYENGE xin'wana na xin'wana.

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA

NOVHELE: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

6. <i>Mulunguntima</i>	Xitsalwana	25	15
7. <i>Mulunguntima</i>	Ximbangu	25	15
8. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Xitsalwana	25	18
9. <i>Mibya ya nyekanyeka</i>	Ximbangu	25	18
10. <i>Ximitantsengele</i>	Xitsalwana	25	20
11. <i>Ximitantsengele</i>	Ximbangu	25	20

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA: Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

12. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Xitsalwana	25	22
13. <i>Rivomba ra Vutsonga</i>	Ximbangu	25	22

XIYENGE XA C: NTLANGU

Hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.*

14. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Xitsalwana	25	27
15. <i>Hlamba vunwa nandzuwe</i>	Ximbangu	25	27
16. <i>Vukosi i mberha</i>	Xitsalwana	25	30
17. <i>Vukosi i mberha</i>	Ximbangu	25	30
18. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Xitsalwana	25	33
19. <i>Xivoni xa vutomi</i>	Ximbangu	25	33
20. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Xitsalwana	25	36
21. <i>Vadyondzi va namuntlha</i>	Ximbangu	25	36

***LEMUKA LESWI:** Eka SWIYENGE SWA B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.

TAFULA RA NONGONOKO WO TIKAMBA LOKO SWIVUTISO SWI HLAWURIWILE HI MFANELO.

Tatisa mavangwa lama pfulekeke hi ku tirhisa mfungho wa gwaju (✓) ku vona loko u hlamurile nhlayo leyi lavekaka ya swivutiso.

XIYENGE	NOMBORO YA XIVUTISO	NHLAYO YA SWIVUTISO LESWI FANELEKE KU HLAMURIWA	MFUNGHO WA GWAJU (✓)
A: VUTLHOKOVETSERI (Switlhokovetselo swa ndzawulelo)	1–4	2	
A: VUTLHOKOVETSERI (Xitlhokovetselo xo ka xi nga ri xa ndzawulelo)	5	1	
B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	6–13	1	
C: NTLANGU (Xitsalwana kumbe swivutiso swa ximbangu)	14–21	1	
LEMUKA: Eka SWIYENGE swa B na C, hlamula xivutiso XIN'WE xa xitsalwana na XIN'WE xa ximbangu. A wu fanelangi ku hlamula SWIMBIRHI swa xitsalwana kumbe SWIMBIRHI swa ximbangu.			

XIYENGE XA A: VUTLHOKOVETSERI**SWITLHOKOVETSELO SWA NDZAWULELO****TSIMA RA VUTLHOKOVETSERI – MJ Baloyi et al.****SWILERISO:**

- Hlamula swivutiso swin'wana na swin'wana SWIMBIRHI exikarhi ka swivutiso swa 1–4.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana xa 1, a yi ve na marito ya kwalomu ka 250–300, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.

XIVUTISO XA 1: XITSALWANA

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula xivutiso lexi nga ehansi ka xona.

MAKUMASWIVUPFILE – MJ Baloyi

- 1 Xi tshama xi rhiyile ndleve makumaswivupfile,
 2 Xi lava ku twa laha va nge yi wile hi rimhondzo,
 3 Xi lava laha ku weke xidunana ntsena,
 4 Magogorho wa nkuzi a xi na mhaka na wona ngopfu hikuva swanyo swi borile,
 5 Handlekaloko ndzalama ya ha vangamanyana xa nyokovela.
- 6 Laha xi hlavelelaka kona risimu ro chavelela mi nge he yi lavi na 'Amen',
 7 Hi ri xa yi pfhumbisa yo khandla swidunana ke!
 8 Miganga ya le kusuhi hinkwayo xi dumile duu!
 9 Xi khokhomela ni le malwangwini lama ha beleriweriwaka ehansi ku ta tlatlekiwa,
 10 Xi lerhisa hinkwato tintswewe a xi hlawuli muhlovo a xi landzuli xiyimo a xi nyenyi nchumu.
- 11 Le kaya onge xi n'wi tirhisela murhi mutshiveri,
 12 Vhiki a hi nchumu xi nga vonakanga laha kaya,
 13 I nkuzi ya ka murimisi yi ndlandlamuxaka swivala ka, handle ka ndhivilichi.
 14 Laha xi humaka kona xi siya ndlala ntsena,
 15 Rifa a xi ri voni nchumu, leswo n'winyi a a swekela edyambyini a swi xi tovi helo.
- 16 Hi xexo makumaswivupfile xi bvutamerile xa hlasela!
 17 Futhi a xi na mukhokheri, milomo yi tshama yi xipelanile.
 18 Lavo ka' mano mbuyangwana vo pfulela va tshika,
 19 Xi khoma xi hluthulela xi phujetela ku sala muhwana ntsena,
 20 Laha xi fambaka kona xi twala risema ra nyuku wa lava tietleleleke khale.

Kombisa hilaha mutlhokovetseri a tirhiseke hakona ririmi ra vutshila eka xitlhokovetselo lexi nga laha henhla u ri karhi u kongomisa eka mintila ya 1, 3, 7, 13 na 19.

[10]

XIVUTISO XA 2: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

WA HA SWI TSUNDZUKA XANA? – KJ Ngobeni

- 1 Wa ha ri tsundzuka siku rero,
- 2 Siku ra xidzedze xo kala moya,
- 3 Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu,
- 4 Ti bohiwa hi ngoti ya nhlampfurha,
- 5 Timbilu terhu ti ba swigingi,
- 6 Mintwiwo yerhu yi hlavelelana hi xikhiyana?

- 7 Wa ha swi tsundzuka loko ndzi ku ngwingwela,
- 8 Loko ndzi vkhavhika swikhovokhovo swa nhova,
- 9 Loko ndzi pandza mananga ya sala ya hlanganile,
- 10 Ndzi pela mikova na milambu ndzi penga ndzi pengela wena,
- 11 Ndzi ehlekete nxingo wa vukufukufu bya mbilu yaku,
- 12 Ndzi tsundzuka ku xingwiwa no vukarhiwa hi wena bya rikhada ro kala?

- 13 Mina ndza ha swi tsundzuka,
- 14 Ndza ha ri ni xona xivoni xa kona,
- 15 Ndzi vona hambu ku rhomba kaku,
- 16 Ndzi vona loko wa ha tsalatsala ehansi hi nenge,
- 17 Ndzi ri karhi ndzi ba khwela hi khehele,
- 18 Ni ku tlhaveka ka mbilu yaku ndza ku vona.

- 19 Ndza ha tsundzuka mina,
- 20 Ndza ha yi vona na mbilu yaku loko yi ba yi pompa ngati yi vila yi kaluma.
- 21 Hambu ku hefemuteka ka wena ndza ha ku twa hi nomo lowu.
- 22 Hambiloko u nyuma u ndzi yiva kunene hi tihlo,
- 23 Ndzi ttherisela hi ku ku tlhava hi fumu ra tihlo,
- 24 Kutani u govela vurhena.

- 25 Kumbe u swi rivele,
- 26 Loko u ku: 'swi tiva hi wena'?
- 27 Ndzi ku: 'wa hamba'
- 28 Kutani ndzi tiba xifuva embilwini,
- 29 Hikuva a ndzi phasile gentle,
- 30 Leri ndzi kokeke rinoko malembe na malembe ndza ha hlayelela magoza.

- 31 Swi kahle loko hi swi tsundzuka handle ko sindzisiwa hi 14 Nyenyenyani,
- 32 Hi pfuxelela miehleketo yerhu siku leri ngo va siku handle ko kanganyisana,
- 33 Hikuva miehleketo ya rirhandzu yi lava ku tshamela ku nyanyuriwa,
- 34 Leswaku yi nga titimeli yi bola,
- 35 Leswaku yi tsakamisiwa yi phofula vuxungu bya ritsondze ra rirhandzu.
- 36 Wa ha swi tsundzuka xana?

- 2.1 Hi xihhi xifaniso xa le miehlekotweni lexi humelerisiwaka hi xitlhokovetselo lexi? (2)
- 2.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku mutlhokovetseri a a famba hambu ku ri navusiku loko a tsundzukile ku ya vona murhandziwa wa yena. (1)
- 2.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Eka ntila wa 3 loko mutlhokovetseri a ku: 'Sikunkulu ro boha fundzu ra timbilu terhu', u vula siku leri ku nga ... rirhandzu ra vona.
- A herisiwa
B pfuxeleriwa
C tiyisisiwa
D kurisiwa (1)
- 2.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 29 lowu nge: 'Hikuva a ndzi phasile gentle' u tirhisile rito 'gentle'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwayo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 2.5 Ku tirhisiwa ka xitikaneti eka ntila wa 2 lowu nge: 'Siku ra xidzedze xo kala moya' swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 2.6 Mhaka yo tsalatsala ehansi hi nenge loko wanhwana a gangisiwa ya ha humelela emasikwini ya namuntlha ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 3: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

I MAVALA MAN'WE – ME Mhinga

- 1 Kasi u vindlavindlekela yini?
- 2 U timbeyambeyela yini, wena Adamu?
- 3 Loko ri xile dyambu,
- 4 Hikokwalaho ka Eva?

- 5 Xana wu kona nambu wo pfumala xilavi ke?
- 6 Leswi loko u bobometa khuwana u ngo nwanyana u diba ke?
- 7 Hikokwalaho ka xilavinyana lexi!
- 8 Lexi u nga xi tsavulaka u tlhela u ya emahlweni u nwa mati u timula torha?

- 9 Ina, hi swona loyi u tshwukile ha n'wi vona,
- 10 Ina, i kuwa ro tshwuka ka, u lava rona?
- 11 U phasiwile bya xinyenyana evurimbeni bya nthabvu hi muhlovo ntsena?
- 12 U yengiwile hi xivumbeko kumbexana?
- 13 Leri rintihlo a nga na ro' u ri yini hi rona ke?

- 14 Loyi u n'wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?
- 15 Ina, a hi Mulungu,
- 16 Kambe mafundzha be!
- 17 Wa swi tiva leswaku vanhu i mavele.
- 18 Se leswi Mulungu wa wena a nga ni rintihlo ke?

- 19 Rintihlo rakwe ri xungeta ku n'wi dlomutela etimbiteni ta khorho ya lava majasi.
- 20 U ta ya hlawula wihi sweswi?
- 21 Hikuva wena u lava lowo hetiseka evuton'wini,
- 22 Hikuva wena u lava loyi a nga velekiwangiki eka leyi misava,
- 23 Hikuva wena u ni ririmi ro gwanja ro ringa ri ringa ni murhi wa mhamba leyikulu.

- 24 Swi tiva wena makwerhu ke kusukela sweswi,
- 25 Ku hava xivumbiwa xo tano la ka leyi misava,
- 26 Handle ka xivumbiwa lexi nga tswariwangiki hi mana wa xona.
- 27 U lava ku kala u kolwa hi ya k'oxa?
- 28 Mbewu ya wena yo khwengeriwa ehansi bi, handle ka nhloko ya mhamba leyi!

- 29 Xikulu makwerhu i ku hanyisana,
- 30 Xikulu n'wana manana i ku akisana,
- 31 Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana.
- 32 Xa hombe i ku aka muti,
- 33 Bya phuphu yo seleteriswa hi semendhe ya PPC,
- 34 Wu tiya wu ku njara!

35	Kasi a wu swi tivi wena?
36	Leswaku vavasati i mavala ya swimbyanyana,
37	I mavala ya mfutsu,
38	I mavala man'we?
39	Dyondza ku enetiseka hi leswi swi baka mombo wa wena hi xiviri.
40	Amukela!
41	Tiyisela!
42	Rhurisa moya!
43	Hikuva leswi wena u swi nyenyaka van'wana va wa va pfuka ku swi ovelela.
44	Va nyenya leswi u swi belaka mandla,
45	Hikuva i mavala man'we!

- 3.1 Nyika mongo wa xitlhokovetselo lexi. (2)
- 3.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku munhu loyi a a nga tshamiseki hi ku landzelelana na vavasati hi xikongomelo xo kuma wo saseka ngopfu. (1)
- 3.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansu. Eka ntila wa 36 loko mutlhokovetseri a ku: 'Leswaku vavasati i mavala ya swimbyanyana', u vula leswaku vavasati va ...
- A sasekile.
B hambanile.
C tele.
D fana. (1)
- 3.4 Eka ntila wa 14 lowu nge: 'Loyi u n'wi kampfunyaka u fela wo muhlovo wa ntima ntsena?' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'kampfunyaka'. Hlamusela leswi ri vulaka swona u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 3.5 Ku va mutlhokovetseri a vuyelerile rito 'xikulu' eka mintila ya 29–31 leyi nge: 'Xikulu makwerhu i ku hanyisana,' 'Xikulu n'wana manana i ku akisana', na 'Xikulu wa ka hina i ku tiyiselana' swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 3.6 Loko a wu ri xaka ra munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a wu ta titwa njhani hi endlelo leri ra yena. Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [10]**

XIVUTISO XA 4: XIMBANGU

Hlaya xitlhokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

MIHLOLO A YI DYIWI – KJ Ngobeni

- 1 Ve' tshopi a va xevi,
2 Leri u nga kala u xinyata,
3 Hikuva hi lera masiku lawa,
4 Swilo swi nga yima hi nhloko!
- 5 A hi nga si tshama hi swi vona,
6 Mihlolo yo tsema nhlana wa n'wana sirha,
7 I mani a a tshemba leswaku xiyimo xi nga va tani!
8 Loko a tsundzuka tolo ka siku.
- 9 Tolo loko tiko ri yimile hi milenge,
10 Loko tiko xi tshwa, xi vuvumela, xi pfurha xi nuha mbvee!
11 Tiko xi nuha xi mpfempfa hi mafurha ya vanhu,
12 Misava na swivungu swi xipa hi ntsako na feny ro tlhaveriwa Khisimusi.
- 13 Hi ku vona ku pfilungana na ku nyakapfala ka swilo,
14 Mi phendle mindzhuva yi sala yi hlanganile,
15 Mi tsemile mi yi vona,
16 Mi hangalakile ni matiko ya vanhu ku ya fihla tinhloko.
- 17 Kambe namuntlha mi tipfala tihlo rin'we,
18 Mi kanya timbilu mi xija, mi khemba, mi hisa;
19 Hi yo yini yo yiva no phangela vanhu ke?
20 Xikwembu xi lo mi nhwii!
- 21 I manyunyu ya rivengo ra vulolo,
22 I xijaha xa nhwala xexo,
23 Mi pfanga no va vula vahlampfa,
24 Etikweni na misava ya mani ke?
- 25 Leyi i misava ya Xikwembu a hi ya vafana,
26 Swona a vo hefemula moya wenu ke?
27 Emakaya ya vona a va mi khome bya tihosi,
28 Mi titwisa vulombe bya le nkambanini.
- 29 Mi ri ku ni zenofobiya, a yi hanyi la, felani le kule le!
30 Rivengo renu ra nyenyetsa,
31 Mi nga rivali ku ri swa jika swilo, mi thyakisa xihlovo leswi mi kolweke?
32 Ma hamba mi ta xi kuma xa ncila wa bulubulu.

- 4.1 Hlamusela hi ku komisa leswi xitlhokovetselo lexi xi vulavulaka hi swona. (2)
- 4.2 Tshaha ntila lowu kombisaka leswaku ku na nkarhi lowu swilo a swi nga tshamisekangi etikweni. (1)
- 4.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ntila wa 16 lowu nge: 'Mi hangalakile na matiko ya vanhu ku ya fihla tihloko' wu hlamusela leswaku vanhu lava a va ya ematikweni man'wana va ya ...
- A tumbeta tihloko.
B tumbela kona.
C celela mitsumbu.
D kombela ku etlela. (1)
- 4.4 Mutlhokovetseri eka ntila wa 17 lowu nge: 'Kambe namuntlha mi tipfala tihlo rin'we', u tirhisile xivulavulelo 'ku tipfala tihlo rin'we'. Nyika nhlamuselo ya xona u tlhela u kombisa leswi mutlhokovetseri a hlamuselaka swona hi ntila lowu. (3)
- 4.5 I thoni muni leyi humelerisiwaka hi mintila ya 29 na 30 leyi nge: 'Mi ri ku ni zenofobiya, a yi hanyi la, felani le kule le!' na 'Rivengo renu ra nyenyetsa'? (1)
- 4.6 U nga va tsundzuxa yini vanhu lava va vengaka vanhu vo huma ematikweni man'wana? (2)
- [10]**

NA

XITLHOKOVETSELO XO KA XI NGA RI XA NDZAWULELO (SWA BOHA LESWAKU U XI HLAMULA)**MAHENTSIHENTSHI – MG Magagane****XIVUTISO XA 5: XIMBANGU**

Hlaya xithlokovetselo lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

A XI GOBANGA – MG Magagane

- 1 Xikwembu a xi ni nsele,
- 2 Xikwembu vavasati a xi gobanga,
- 3 Xi lo haxa,
- 4 Xi ku hi valava!
- 5 Wena ke u langute kwihi?
- 6 A wu va voni xana?

- 7 U pfinya loko swi sukela kwihi Mbhanyele?
- 8 U khoma loko swi te yini Mubadameri?
- 9 U nghenela vanhu va etlele Swaboha,
- 10 U tsakisiwa hi yini loko va ba nkalanga?
- 11 U chava yini ku veka ra vusiwana?

- 12 Kheta loyi u n'wi rhandzaka,
- 13 Titlonyi hi wa wena,
- 14 Xikwembu a xi gobanga,
- 15 Xi lo haxa bya sava ra lwandle,
- 16 Hlawula!

- 17 Xihlawuhlawu xi herile,
- 18 Lexi a xi pfalela vanhu etihokweni,
- 19 Namuntlha tihoko ni matshanga swi pfuriwile,
- 20 Loko u nga swi voni eka leri tshanga,
- 21 Tlulela u ya dya rihlaza le ntsungeni,
- 22 U chuchekile ku titlonya.

- 23 Mulungu!
- 24 Titlonyi loko u n'wi lava.
- 25 Wa ntima!
- 26 I wa wena,
- 27 Muzulu!
- 28 *Khuluma* na yena,
- 29 Muvhenda na Musuthu ke?
- 30 Swi le ka wena.

31	A xi gobanga,
32	Xi lo haxa,
33	Swi le ka wena na mina,
34	Ku tihlawulela bokisi,
35	<i>Khet'umthandayo!</i>
36	Ntsena ka loвориwa nandzuwe!
37	Nsati phela i xuma,
38	Tinxaka hinkwato emisaveni ta lovola,
39	Wena u mani u nga lovoriki?
40	Hambi va ku lovola n'wananga a nga heli,
41	Tshama na yena u nga lovoriki wena.
42	Rin'wana siku u ta lovola xidumbu.

- 5.1 Kombisa hungunkulu leri xitlhokovetselo lexi xi humelerisaka rona. (2)
- 5.2 Tsavula ntila eka xitlhokovetselo lexi lowu hlamuselaka leswaku munhu loyi ku tlhokovetseriwaka hi yena a a tikeriwa hi ku gangisa. (1)
- 5.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hanshi. Loko mutlhokovetseri eka ntila wa 15 a ku: 'Xi lo haxa bya sava ra lwandle' u hlamusela leswaku vavasati va ... tanihi sava ra lwandle.
- A tele
B kala
C sasekile
D hangalakile (1)
- 5.4 Eka ntila wa 20 lowu nge: 'Loko u nga swi voni eka leri tshanga' mutlhokovetseri u tirhisile rito 'tshanga'. Nyika nhlamuselo ya rona ya masiku hinkwawo u tlhela u kombisa hilaha mutlhokovetseri a ri tirhiseke hakona eka xitlhokovetselo lexi. (3)
- 5.5 Ku va mutlhokovetseri a tirhisile mbuyelelo wa swivutiso eka ndzimana ya vumbirhi swi tshikelela/tiyisisa yini? (1)
- 5.6 Xana u vona xi ri xitsundzuxo xa kahle lexi nyikiweke hi mutlhokovetseri eka ndzimana yo hetelela? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[10]**NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30**

XIYENGE XA B: NOVHELE/MFUWO WA RIXAKA**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400–450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- Lemuka: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xivutiso xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa XITSALWANA eka XIYENGE XA C.

LEMUKA LESWI: Loko u hlamula xivutiso xa NOVHELE u nga hlamuli xa MFUWO WA RIXAKA, loko u hlamula xa MFUWO WA RIXAKA u nga hlamuli xa NOVHELE.

NOVHELE**XIVUTISO XA 6: XITSALWANA****MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hakanyingi munhu loyi a endlaka swo biha hi xikongomelo xo lumbeta un'wana wa paluxeka a tlhela a xanisiwa hi swiendlo swa yena n'wini. Tiyisisa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka swiendlo swa Johnson Hlongwane ehenhla ka Ephraim Chavalala. [25]

XIVUTISO XA 7: XIMBANGU**MULUNGUNTIMA – TH Khosa**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA A

'He munghana!' Sasavona a sungula Nyeleti. 'Hi tihi leti hi ti twaka ta Boso?'
 'N'wina!' I Nyeleti hi foni. 'Ndzi ta twa mani n'wina sesi Sasi! A mi swi tshamelangi! Mani? Nsatimuni? Boso a xa ha ri na nomu?' 'Hamba Nsatimuni!' Ku hlavelela Sasavona. Hiloko Nyeleti a sungula ku yimbelela hinkwato. Swimunywana ku nandzihisa be! Xikhiyana ko va xikhiyana hi foni. 'A mi swi tshamelangi n'wina!' I Nyeleti nakambe. 'Ndzo dlawa hi ku xava sopo na xinkwa ndzo kuma nkwe!' 'Xi nyengile swa boha.' 'Mahlo ku tshwuka bya ngati n'wina. Phela Boso byalwa byi ta dlaya. Phela na ku vulavula se a xo nghanghamela kunene. A bya ha ri enhlokweni phela. A yi ngo va babalaza. Kasi a mi ta swi tsakela?' 'U lo n'wi khawurisa Nsatimuni,' ku vula Sasavona. 'Mina Boso u ndzi phirhwa na timbilu.' 'Mina ke?' Ku na veka thelefoni endzhaku ka loko va vulavurile nkarhi wo leha, ku nghena yo huma eka Brooks. 'Get me Ephraim and Johnson,' Brooks a byela Sasavona. 'Tell them to come to my office immediately.' Chavalala a nga hetangi nkarhi. Ana a a swi tiva leswaku ri nge peli kumbe a nge chayi a nga si vitaniwa. U lo milenge mimbirhi a ya nghena ehofisini ya Brooks. A fika a n'wi kuma a tshamile na Briggs. 'Morning, Ephraim,' ku xeweta Brooks, 'have a seat,' a n'wi komba xitulu hi voko. Chavalala a tshama exitulwini. Va xewetana na Briggs na ku pfuxerisana ta matolo. Va bulanyana leti na letiya. Va ha yimela Hlongwane.

- 7.1 Boxa vito ra feme leyi swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla a swi tirha eka yona. (1)
- 7.2 Hikwalaho ka yini Sasavona na Nyeleti loko va vula Hlongwane va ku i 'Boso'? (2)
- 7.3 Hlamusela hi ku komisa leswi Nsatimuni a swi endleke eka 'Boso' ku kala Sasavona a ku u lo n'wi khawurisa. (2)
- 7.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Nyeleti a ku: 'Ndzo dlawa hi ku xava sopo na xinkwa ndzo kuma nkwe!', u hlamusela leswaku loko a vuya u kumile 'Boso' a ...
- A lovile.
B fambile.
C etlele.
D lan'wile. (1)
- 7.5 Loko Chavalala na Hlongwane va laveka ehofisini ya Brooks, Hlongwane a nga kumekangi. Xana leswi swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 7.6 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka swiendlo swa Chavalala swo ya emahlweni a teka swileriso swa Hlongwane no tirha hi ku tiyimisela hambiloko a n'wi xanisa? (2)
- 7.7 Ndlela leyi Hlongwane a a khoma vatirhi lava a va tirha ehansi ka yena hayona yi kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA B

Maceke a n'wi byela leswaku mpfhuka a ya eJoni, enkosini a nga si vuya. Kutani Brooks a va byela leswaku eka nkarhi wa sweswi a nge endli nchumu. Hlongwane u fanele a va kona leswaku mhaka leyi yi ta lulamisiwa kahle. Mathebula a sungula ku yima tindleve. Phela le ntirhweni ana se a a lerile. A a longile na hinkwaswo swa yena. Mhangwani a a kombisile na leswaku u ta thola munhu. Kunene munhu u thoriwile ku teka ntirho wa Mathebula. Ku ri leswaku Brooks a nga ha yangi ku ya vulavula na Mhangwani hi mhaka ya ku lavela Chavalala ntirho tanihilaha a va twananile hakona na Hlongwane. Ntwanano wa vona a wu ri wa leswaku Brooks u ta vulavula na Mhangwani leswaku Chavalala a ya teka ntirho lowu nga ta tshikiwa hi Mathebula. Leyi a yi ri miehleketo ya Hlongwane. 5 10

Mhaka yin'we hi Brooks hi leswaku loko Hlongwane a n'wi byela xo karhi wa pfumelela. Loko se a fambile u sala a cinca genge. Mulungu a nga na nghohe eka mintirho ya yena. A nga tsakela munhu kambe a nga n'wi siyerisi fole na laha swi nga fanelangiki. A swi vuli kuri loko a hleka na wena i munghana. U nga voni loko a ku hoxa exikhwameni u ehleketa leswaku u ta dya timanga. Xi cinca ku fana na rimpfani. A xi hlevi. Loko u hleva na xona xo boxa emahlweni ka muhlewiwa. Wantima xi hleva xi hleva ni hi norho. Xi dya ku hleva. Xi nwa hi ku hleva. 15

- 7.8 Xana i mani loyi Maceke a a vula leswaku mpfhuka a ya enkosini eJoni a a nga si vuya? (1)
- 7.9 Hi xihl xivangelo xa ku va Mathebula a kumeka a ri laha a a ri kona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (2)
- 7.10 Boxa xikongomelo xa Hlongwane xo ta na miehleketo ya leswaku Brooks a ya vulavula na Mhangwani leswaku Chavalala a teka ntirho wa Mathebula. (2)
- 7.11 Ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla, xivuriso lexi nge: 'Xihlobyana xa le mahlweni xi dlayisa hi torha' u nga xi kongomisa eka mani naswona hikwalaho ka yini? (3)
- 7.12 Kun'wana etsalweni ku vuriwa leswaku Hlongwane u hlanganile nhloko. Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini hi mhaka leyi? (2)
- 7.13 Loko a ku ri wena Mathebula u ri eka xiyimo lexi a nga eka xona eka ntshaho lowu nga laha henhla a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u hlamusela na leswi a wu ta swi endla. (3)
- [25]**

XIVUTISO XA 8: XITSALWANA**MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

N'wa-Mdanisi u tirhisile maqhingha ku yengetela Nyiko a kala a n'wi phasa. Kombisa hilaha swiendlo leswi swa yena swi veke na switandzhaku swo biha eka ndyangu wa ka Tlhomandloti.

[25]**XIVUTISO XA 9: XIMBANGU****MIBYA YA NYEKANYEKA – BKM Mthombeni**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA C

'Swi lo yini Celela, swi endle hi mani, a wu endle nandzu wo tanihikwihi lero u ringana hi khombo ro fana ni leri ke?' 'Mhani ndza swi twa leswi mi ndzi vutisaka swona, ndzi ringeta ku mi hlamula ndzi mi byela hinkwaswo hi nkarhi wun'we. Ndzi ni mahika, ndzi tsandzeka ku mi byela timhaka hinkwato leti endlekeke ni leswi nga endlekisa xiswona. Ndzi tshikeni ndzi wisanyana. Ntsena lexi nga kona ndzi twa ndzi thyakise muti wa ka Baloyi. Ndzi humile etindleleni letinene leti a mi ndzi komba tona.' Hiloko a miyela hikwalaho ko helela hi moya, a hefemulela ehenhla, a vuya a khohlola. 'Manana, ndzi kombela mati ndzi tima torha, kumbe ndzi ta kota ku mi byelanyana leswi nga endleka.' Cheyeza a kombela un'wana wa lava ingi va ri kusuhi ku n'wi tisela mati yo nwa. Loko mati va ya tisile u nwisile Celela wa yena hi ku hlomuka mbilu ni nsovo wa mutswari. 'Ndzi byeke ka Celela, swi endlekise ku yini loko u ta vavisiwa hi mukhuva lowo tanihi lowu? U lo endla yini?' Celela u nghenisile voko ra yena exikhwameni xa khancu a humesa swikatsa swa mali ya maphepha a yi nyika mana wa yena. 'Manana, tekani mali leyi mi yi veka. Hi xona xihondzo xa mina laha misaveni – xihondzo xa rirhandzu ra n'wina ehenhla ka mina, xitsundzuxo xo hetelela xa n'wana wa n'wina loyi a nga tsandzeka ka dzanadzana ku mi yingisa a ha hanya; mina wa n'wina, loyi a hambukeke etindleleni to lulama, to aka ni ku akisana, to letela ni ku hletela.'

- 9.1 Boxa mbangu lowu swimunhuhatwa leswi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla swi nga eka wona. (1)
- 9.2 Nyika nkomiso wa leswi manana Baloyi a a kombisa swona loko a ku: 'Swi lo yini Celela, swi endle hi mani, a wu endle nandzu wo tanihikwihi lero u ringana hi khombo ro fana ni leri ke?' (2)
- 9.3 Kun'wana etsalweni manana Cheyeza Baloyi a a yile ekaya ka Mufundhisi Tlhomandloti. Boxa mhangu leyi humeleleke hi nkarhi lowu a a ri kwale ka Tlhomandloti. (2)
- 9.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku kala Celela a ri eka xiyimo lexi a ri eka xona a lo ... (1)
- A tlumbiwa hi movha.
B biwa hi titsotsi.
C baleseriwa hi xibamu.
D tlhaviwa hi mukwana.

- 9.5 Xana mutsari u lemukisa vantshwa yini hi mhangu leyi humeleleke Celela? (2)
- 9.6 Marito ya manana Cheyeza Baloyi loko a vulavula na Celela hi nkarhi lowu a a n'wi xingile ya humelerisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 9.7 Loko Celela a a lo yingisa vatswari va yena a cinca mahanyelo ya yena u vona onge i yini lexi a a ta va a vuyeriwile hi xona naswona hikokwalaho ka yini? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA D

Madambi enkarhini wolowo a a ri karhi a rila; marito ya yena a ya hikahika hi ku mpfikula. 'Ndza mi tlangela tatana, ku mi tlangela ka mina ku kongome ku lehisa ka n'wina mbilu, ku ndzi byela ntiyiso wa mbilu ya n'wina handle ko ringeta ku ndzi tsakisa hi vumbabva. Xikwembu xi va na n'wina.' Madambi u sukile a famba a ri karhi a mpfikula ni ku hlangula mihloti. Tlhomandloti na yena u sele a tivutisa loko a hoxile hi ku lava leswaku muti wa yena wu tshama wu ri wa Vatsonga. Swi sarile swi n'wi karhata moya wa yena, a nga swi tivi leswi swi nga swona evutomini bya munhu. U ringetile ku vona xihoxo xa yena eka leswi a nga swi byela n'wana wakwe, kambe ko fana ni kwala. Hi siku ra vumbirhi Madambi u vonile Soluka wa yena. Endzhaku ka loko a n'wi hlamuserile hinkwaswo leswi nga vula hi tata wa yena u hetelele hi marito lawa: 'Soluka wa mina, u wa mina ku ya fika emakumu ka vutomi bya misava. U ta tshama u ri xingwavila xa mbilu ya mina, sagwati ra xiviri xa mina. Eka mina u ta va nghamu ya mina hi moya ni miehleketo – wena u wa mina ku sukela siku leri ndzi nga boha fundzu ra xitshembiso xa mina. Hi ta tekana evutomini bya hina bya moya, laha mimoya ya hina yi nga ta va ya Xikwembu; laha ku tsaka ka hina ku nga ta phuwetela hi tinyeleti ni n'weti. Loko hi ri karhi hi tifambafambela hi ta huha hi tinyeleti, ...'

- 9.8 Boxa mavito ya malokixi lawa swimunhuhatwa leswi swi nga eka ntshaho lowu nga laha henhla a swi tshama eka wona. (2)
- 9.9 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke eka ndlela leyi Madambi a hlamuleke tata wa yena hayona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (2)
- 9.10 Hlamusela leswi nga endla leswaku Madambi a suka laha a ku ri na Mufundhisi Tlhomandloti a ri karhi a mpfikula. (2)
- 9.11 Boxa muxaka wa ntlimbo lowu Mufundhisi Tlhomandloti a a ri na wona ku ya hi ntshaho lowu nga laha henhla u tlhela u seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 9.12 Loko Madambi a ku: 'Eka mina u ta va nghamu ya mina hi moya ni miehleketo', a a vula yini? (2)
- 9.13 Loko a ku ri wena Soluka a wu ta titwa njhani loko Madambi a ku byela marito lawa ya nga eka ntshaho lowu nga laha henhla? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 10: XITSALWANA**XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Xivuriso lexi nge: 'Wukuwuku ri te: 'A ndzi layiwi!' Ri huma mutini loko ri perile' xi hlamusela leswaku u nga vuli leswaku 'ndza swi tiva' loko u byeriwa, u ta humeleriwa hi khombo. Kombisa hilaha xivuriso lexi xi veke ntiyiso hakona hi ku kongomisa eka leswi humeleleke Godi.

[25]**XIVUTISO XA 11: XIMBANGU****XIMITANTSENGELE – IS Shabangu**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA E

'Mara *why* hi nga n'wi khomisi kunene hikuva wa hi xanisa phela munhu loyi. Mina a ndza ha lavi no n'wi vona ematihlweni ya mina. Ndzi karhele ku hlupheka. Ndzi nge ...' A hetelela hi ku xi thimuu, a rila. 'Miyela, u nga rili Wisani. Swi ta lungha vananga.' ... 'Heyi, yha, muyisa loyi wa hi tikisela!' Ku vula Sorota a ri karhi a hefemulela ehenhla no nghenisa nhloko exikarhi ka matsolo yakwe. 'Vamakwerhu, ndza swi vona hinkwaswo. 5
Kambe a ho tiyisela hi ringeta ku seketela *oulady* eka *effort* leyi va ringetaka ku yi endla *for our sake*. ...' 'Hi swona ndzi mi byelaka swona nkarhi hinkwawo vananga leswaku loko mi hlangana ni mitlhonthlo evuton'wini, ku ni swa kahle leswi tumbetiweke endzhaku ka yona mitlhonthlo yoleyo. Lexi nga kona i ku, munhu a nga fanelangi ku hela matimba hikwalaho ka mitlhonthlo ya kona. Kambe u fanele a yima 10
hi milenge, a lwa, a hangunuxela tindhawu hinkwato ku kuma nsuku ni dayimani leyi funengetiweke hi mitlhonthlo ya kona. Hambu swi nga olovi, hi fanele ku yima hi milenge vananga, hi lwa hikuva swi kona swa kahle endzhaku ka leswi mi swi vonaka laha ndyangu. Xikwembu a xi tshiki vana va xona na siku na rin'we.' A miyela, ivi a va languta ha un'weun'we. 'Kutani-ke, vananga, xihundla xa kona xa ku kuma xifihlo lexi 15
tumbetiweke endzhaku ka xirhalanganya lexi, i ku xixima mutswari wa n'wina hambiloko xiyimo xi nga va xi ri njhani kumbe njhani. Vele ra manana a ri na xilondza. Xana mi le ku ndzi tweni-ke vananga?'

- 11.1 Xana i mani muyisa loyi Sorota a vulaka leswaku wa va tikisela naswona a a lo endla yini ku kala a vula leswi? (2)
- 11.2 Xana loko ku va na ku vulavularisana eka ntshaho lowu nga laha henhla Sorota na Ganyani a va lulamisela ku ya kwihi? (1)
- 11.3 Komba ku yelana loku nga kona eka vito ra Ganyani na leswi n'wi humeleleke evuton'wini. (2)
- 11.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansu. Loko Lindiwe a ku: 'Vele ra manana a ri na xilondza' a a vula leswaku mutswari a nga ...
- A lahliwi.
B xaviwi.
C yirisiwi.
D vavisiwi. (1)
- 11.5 Marito ya Lindiwe ya leswaku '... swi kona swa kahle endzhaku ka leswi mi swi vonaka laha ndyangu' ya hundzukile ntiyiso hindlela yihi? (2)

- 11.6 Ku va Lindiwe a byela vana va yena leswaku ku humelela evuton'wini swi tisiwa hi ku va n'wana a xixima mutswari wa yena hambiloko xiyimo xo va xi ri njhani swi kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 11.7 Loko a ku ri wena un'wana wa vana va Lindiwe kutani u byeriwa leswaku u fanele u xixima mutswari wa wena wo fana na loyi ku vulavuriwaka hi yena eka ntshaho lowu nga laha henhla a wu ta titwa njhani naswona a wu ta endla yini? (3)

YISA EMAHLWENI

XITSHURIWA XA F

Hlaya ntshaho lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

Ndzi lo na fika o kakatsuku, swange o vona mina hambileswi a a nga ri ku ndzi voneni. Hi luya a kongoma ekamareni, a fika a ringeta ku etlela kambe doo, vurhongo byi nga khomi hi ku twa mbilu ku vava. Kwalaho a dya marhambu ya nhloko ku ringeta ku kumisisa xirha lexi nga n'wi ngenela la mutini. A valanga hi mahlo ya moya ku vona laha nsati a nga vaka a yile kona hikuva a a lo huma a tifambela a nga vulangi leswaku u ya lomu ko yini. Kun'wana a pfa a xi vona xifaniso xa miehleketo xa laha a nga kona ni leswi a nga vaka a ri ku swi endleni hi nkarhi wolowo. Ivi hi ku hatlisa a pfuka lahaya mubedweni la a a etlele kona, a tikuma a fumbutela khumbi hi swivuri ongeti o lwa ni xitetemba xa wanuna. A hetelela hi ku rila hi xikhame a khavaxela mihloti a ri karhi a rhendzeleka ni kamara a nga tivi leswaku u endla yini. A fika a pfula wadiropo a hangunuxela swiambalo a swi paka ebegeni. A teka baji a ri kapeka emakatleni, ivi a rhwala bege liyani a huma a ku yena wa famba. Kambe loko a fika egedeni, a yima. A yima nkarhi wo leha a ku ntsee, ongeti i homu leyi nga kuma xihlovo xi phyile. Endzhaku ka nkarhi, ndzi twa a vulavula yexe a ku: 'Yoo, vutomi loko swi fika la, bya vava! Hayini Xikwembu u nga ndzi teki kunene ndzi ta ya wisa mahlomulo lama ndzi ma vonaka!' 5 10 15

- 11.8 A ku humelerile yini ku kala ximunhuhakwa lexi mutsari a vulavulaka hi xona eka ntshaho lowu nga laha henhla xi tikuma xi ri eka xiyimo lexi? (2)
- 11.9 Xana nsati loyi ku vulavuriwaka hi yena eka ntshaho lowu nga laha henhla a a ri kwihi hi nkarhi lowu? (1)
- 11.10 Xivuriso lexi nge: 'Ku rhamba nyari i 'kwinya' xi hlamusela leswaku u nga tsutsumeri khombo, leswi vulaka leswaku munhu a nga fanelangi ku tilavela ku xaniseka ku ri kule na yena. Xana u nga xi tirhisa eka ximunhuhakwa xihhi eka tsalwa leri naswona hikokwalaho ka yini u xi kongomisa eka xona? (3)
- 11.11 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke ehenhla ka leswi swi humeleleke ximunhuhakwa lexi ku vulavuriwaka hi xona eka ntshaho lowu nga laha henhla? (2)
- 11.12 Xana mutsari u va lemukisa yini vahlayi eka tsalwa leri mayelana na ku hlongoriwa ka Godi na Mafloza entirhweni? (2)
- 11.13 U nga vula yini ehenhla ka endlelo/hanyelo ra wansati loyi ku vulavuriwaka hi yena ro famba a siya nuna a ri yexe? (2)

[25]

KUMBE

MFUWO WA RIXAKA**RIVOMBA RA VUTSONGA – C Lambane na MT Mthombeni****XIVUTISO XA 12: NTSHEKETO, XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA NA XIPHATO XA NDHAVUKO (XITSALWANA)**

Matsalwa ya mfuwo wa rixaka ya dyondzisa na ku nyika vutivi byo karhi. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku pfuniwa hi ntsheketo wa 'Vhimbhamukwama', xihungwana xa matimu na swikhholwakhholwana xa 'Matumbulukelo ya Vatsonga' na xiphato xa ndhavuko xa 'Mapungubwe'.

[25]**XIVUTISO XA 13: NTSHEKETO (XIMBANGU)****'N'WAMBILUMAKOKORHO'**

Hlaya ntshaho lowu landzelaka lowu humaka eka *ntsheketo* wa 'N'wambilumakokorho' kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA G

Garingani wa garingani!
Garingani!
Garingani wa garingani!
Garingani!

Khale ka makwangala, ko va na wanuna un'wana loyi a a ri na vasati vambirhi. 5
Wanuna loyi a a ri muhloti wa swihari swo hambanahambana. Siku rin'wana wanuna o vuya hi le ku hloteni a dlayile gamba.

Wanuna a byela nsati lontsongo leswaku a n'wi swekela gamba leriya. Nsati lontsongo a ku: 'Gamba a ndzi dyi, na ku khoma a ndzi khomi.' Hiloko wanuna a kombela nsati lonkulu, kutani nsati loyi a ku: 'Gamba a ndzi dyi kambe ku khoma ndza khoma.' 10

Nsati lonkulu o sweka gamba leriya a ri tshika epotweni. Vavasati vo khoma ndlela va kongoma etihunyini. Loko va ri karhi va famba, nsati lontsongo a ku: 'Ndzi rivarile hari ekaya, ndza ha tlhela ndzi yi landza, ndzi ta hatlisa ndzi ta ku kuma.'

Loko a fika ekaya o ngenela nyama liyani ya gamba a yi dya yi ko yi ku bi, ku sala marhambu ntsena embiteni. Loko a heta a famba hi ku hatlisa a ya kuma nkatikulobye. 15

Loko hinkwavo va vuyile ekaya namadyambu, nsati lonkulu a phamela nuna vuswa kutani a tisa na mbita liya ya nyama ya gamba. Wanuna se a a phomaphoma na marha loko swakudya swi vekiwa emahlweni ka yena.

Loko a funungula mbita, o hlanganisiwa hi marhambu ntsena. Nyama a yi dyiwile hinkwayo. Hi ku hlundzuka lokukulu a ku: 'He vasati va mina, xana i mani a nga dya nyama ya gamba a ndzi siyela marhambu?' 20

Nsati lontsongo o tlula a nantswa tilo a ku: 'Mina a ndzi swi tivi hikuva nyama ya gamba a ndzi dyi, na ku khoma a ndzi khomi.'

<i>Hwe' ngoti, hwe' ngoti</i>	
<i>Tsemeka, tsemeka, tsemeka!</i>	25
<i>Loko ku ri mina</i>	
<i>Tsemeka, tsemeka, tsemeka!</i>	
<i>Mudyi wa gamba</i>	
<i>Tsemeka, tsemeka, tsemeka!</i>	
<i>Ku sala marhambu</i>	30
<i>Tsemeka, tsemeka, tsemeka!</i>	

Wansati a ya ku emakumu ka goji fikiyani risinga ri nga tsemekanga. Kutani ku landzela nsati lontsongo a ri karhi a yimbelela na yena ...

Loko N'wambilumakokorho a fika a tshama ehenhla ka sangu, o wela egojini a fa. Kokwana a namba a susa ntukulu dzovo lero nuha, a n'wi hlambisa. A n'wi tota na rivomba, a n'wi vukarha hi rirhandzu lerikulu a ri karhi a rila a ku: 'Ntukulu wanga mbuya!'

Pthu choyoyoo!
Xa mina i ndzilo.

- 13.1 Boxa rhengu leri tirhisiweke hi nsati lontsongo ku yiva nyama leyi a yi swekiwile ya gamba. (1)
- 13.2 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka mafelo/malovelu ya nsati lontsongo na N'wambilumakokorho. (2)
- 13.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansu. Xivangelo xa ku va risinga ri tsemekile loko nsati lontsongo a famba ehenhla ka rona hileswi a ku ri yena a a ... nyama ya nuna wakwe.
- A swekile
B twile
C dyile
D vonile (1)
- 13.4 Hikwalaho ka yini mintsheketo yi tala ku famba na swinsin'wana? (2)
- 13.5 Xana mutsari u lemukisa vahlayi yini mayelana na leswi swi humeleleke nsati lontsongo? (2)
- 13.6 Leswi swi humeleleke xifanyetana swo tekeriwa swiambalo hi 'N'wambilumakokorho' swi endla u titwa njhani ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

XIHUNGWANA XA MATIMU NA SWIKHOLWAKHOLWANA (XIMBANGU)**'TIVA RA FUNDUDZI'**

Hlaya xihungwana xa matimu na swikhholwakholwana lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA H

'Wa tiva nakulorhi, ndzi tshama ndzi hupiwa hi riendzodyondzo ro ya hala Vhenda ku ya twa swinene swa timhaka ta Tiva ra Fundudzi na swin'wana na swin'wana swa kwahala', ku vula Rirhandzu a ri na Fanyana na Sasekani. 'N'wina vambirhi onge mi vile mi ya eka riendzodyondzo ra kona.'

'Ina hina hi yile,' ku hlamula Fanyana. 'A ri ri riendzo ro tsakisa swinene ro entisa vutivi bya hina. Sasi, u nga hlamusela?' 5

'A swi karhati, ndzi nga hlamusela. Tiva ra Fundudzi ri kumeka etindhawini ta Soutpansberg eka xifundzankulu xa Limpopo. Tiva leri ri lehile ku ringana kwalomu ka ntlhanu wa tikhilomitara ri tlhela ri anama hi to ringana tinharhu loko ri tele. Ri kumeka ekusuhi na swihlala swa Thathe Vondo.' 10

A ya emahlweni Sasi: 'Va vutivi bya swa mbangu va ri ri tumbulukile loko ku vile na ku hirimuka ka misava loku nga pfala ndlela ya nkholuko ya nambu wa Mutale.'

Wa ha ri Sasi: 'Ku ya hi leswi khorwiwaka hi VaVhenda, tiva leri ri tumbulukile loko munhu un'wana wa nhlokonho, loyi a a ri muhundzi wa ndlela, a tsoniwile swakudya na ndhawu yo wisela. Hiloko a rhukana muganga lowu n'wi tsoneke. Muganga wa kona hinkwawo wu khubumetiweke hi mati wu nyamalala endhawini leyi ku nga na tiva kona.' 15

'Hey, swa hlamarisa leswi u swi hlayaka, yana emahlweni,' ku vula Rirhandzu.

Kunene Sasi a ya emahlweni: 'Ku vuriwa leswaku hi nkarhi wa mpundzu swinene swa koteka ku twa swirilo swa vanhu na tihomu leti nweleke kona. Ku twakala na mpfumawulo wa xigubu. Van'wana va pfanga no vula leswaku u nga va vona vanhu lava se va tshamaka etshakwini ra tiva leri.' 20

A ya emahlweni Sasi: 'Swihlala swa Thathe Vondo swi taleriwe hi mirhi leyikulu swinene. Swi tlhela swi va na mirhi leyo kokova. Mirhi na swimila leswi kumekaka kona swi endla leswaku swi nga olovi ku nghena hi milenge endzeni ka swihlala. Eminsinyeni ya mirhi ku kumeka swikowa leswo dyiwa leswi vuriwaka Nkoa. Timhaka ta kona ku hlaya tona i ku twa khwiri ku xurha,' ku heta Sasekani. 25

'Iyo, ndzi ta fika ndzi swi tsala ebukwini ya mina. Laha ndzi nga ta kohlela ndzi ta mi vutisa.'

13.7 Kombisa ku hambana loku nga kona mayelana na leswi tiva leri ri tumbulukiseke xiswona ku ya hi vativi va swa mbangu na leswi khorwiwaka hi Vavhenda. (2)

13.8 Hi yihi dyondzo leyi u yi kumeke mayelana na leswi swi humeleleke muganga lowu khubumetiweke hi mati loko tiva ra Fundudzi ri tumbuluka? (2)

13.9 Xana u vona swi fanerile ku va vanhu va endzela Tiva ra Fundudzi ke? Seketela nhlamulo ya wena. (1)

YISA EMAHLWENI

XIPHATO XA NDHAVUKO (XIMBANGU)

Hlaya xiphato xa ndhavuko lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

XITSHURIWA XA I**SHILUNGWA**

- 1 Wena Shilungwa.
- 2 Shilungwa xo tlhava bya nereta,
- 3 Shilungwa xo rharhiyeta dulu xi rharhiyeta nturuka,
- 4 Shilungwa xo fulela dladla xi fulela ni yindlu,
- 5 Hi vula wena Hosi Mhinga,
- 6 Hi vula wena Mun'wanati,
- 7 Hi vula wena Maxakadzi,
- 8 Hi vula wena Malenga wa Gunyule.
- 9 Wena wa tihlo ra koti,
- 10 Wena wo vona ni swa le ndzeni ka mati,
- 11 Wena wo vona ni nzunzu leyi nga voniwiki,
- 12 Wena wo vona ni tingwenyankelenge emakorhweni
- 13 U va vonile va ri entsungeni wa Ribvubye,
- 14 A va ku va bvutamile kasi wa va vona.
- 15 U va vonile va ku kokwana xi dya nkuma,
- 16 Kasi va tswonga vulombe hi rihlanga,
- 17 Shilungwa u swi vonile leswaku wa dyeletywa,
- 18 U va byela u nga tipfinyingi,
- 19 U va byela u nga kanakani,
- 20 U va byela u nga nghanghameli,
- 21 U va byela hi ku kongoma,
- 22 U nga bi xihlahla u tshika mpfundla.
- 23 Kambe u ba mpfundla hi woxe
- 24 U va byela leswaku u lava TSHANGA ro ba mombo wa wena,
- 25 Hikuva ni ra wena tiko i dzunde,
- 26 Hikuva ni ra wena tiko i lwandle,
- 27 Ro fanela hi wa rona MASIPALA.
- 28 Lexi dlokodlaka mbilu yaku i ku huma u ya pheta.
- 29 Vona va banana hi rhambu ra mfenhe,
- 30 Mintirho yi pfulekela vona voxex,
- 31 Vukorhokeri byi korhokela vona voxex,
- 32 Nhluvuko wu hluvukisa vona voxex,
- 33 Tibasari ti pfulekela vana va vona voxex,
- 34 Eswibedhlele hi vona mugulugudela,
- 35 Etihofisini hi vona ntlhambi,
- 36 Etihofisinkulu hi vona nyandza,
- 37 Eka Ndzawulo ya Vululami hi vona xichocho,
- 38 Eka Ndzawulo ya Rihanyu hi vona numbi,
- 39 Eka tindzawulo hinkwato hi vona tinhloko ni tinhamu,
- 40 Kuve tiko raku i swidyondzeki ntsena,
- 41 Kambe swo kurha ni magaweni ya swona.
- 42 Swi kurha ni swidhlohlo swa swona,

43 Swi kurha ni mimpandzani ya swona.
 44 Loko u boxa tshumba va ri u ni xihlawulambala.
 45 I xihlawulambala ku ala ku phuvisiwa!
 46 I xihlawulambala ku ala ku voneriwa ebodheleni!
 47 I xihlawulambala ku ala ku tsan'wiwa! I xihlawulambala ku ala ku tshikeleriwa!
 48 I xihlawulambala ku ala ku tekeriwa timfanelo!
 49 Kavaloko va cherile mhiri hi misava,
 50 A va ku i swa tolo swa Vatsonga,
 51 Swo chava ku tsongola xa munhu.
 52 Incini va nga xi vonangiki!
 53 N'wana a an'wa hi tsheve,
 54 Nkawa yi ambala xibelana yi thawuza,
 55 Ku sungula nyimpi ya milomu,
 56 Ku jekajekisaniwa, ku jamelaniwa,
 57 U yi hoxa eLuthuli House.
 58 U yi hoxa eka bodo ya mindzelekani,
 59 U yi hoxa entsindza wa Limpopo
 60 Nyimpi ya miehleketo yi wa mapa,
 61 Ku nghena nyimpi ya nhonga ni ripanga,
 62 Vasivara va byiseriwa entsungeni wa Ribvubye,
 63 Miako ya mfumo yi dyiwa hi ndzilo yi fufunha,
 64 Miako ya swimawusa yi sala nkuma.
 65 Mintirho ya mfumo yi biriti,
 66 Ntsarisela-nhlawulo wa 2014 wu yirisiwa,
 67 Nhlawulo wa 2014 wu xungetiwa ku yirisiwa.

68 Hi sweswo we' Shilungwa hi sweswo!
 69 Hi sweswo we' Mhinga hi sweswo!
 70 Hi sweswo we' Mun'wanati hi sweswo!
 71 Ndzawu Maxakadzi.
 72 Ndzawu Malenga.
 73 Ndzawu Gunyule.

- 13.10 Hi xihhi xifaniso xa le miehleketoweni lexi humelerisiwaka hi xiphato lexi? (2)
- 13.11 Hi wihi ntila lowu hlamuselaka leswaku mintirho a yi nyikiwa maxaka na vanghana ntsena? (1)
- 13.12 Xana muphati u vula yini hi ntila wa 39 lowu nge: 'Eka tindzawulo hinkwato hi vona tinhloko ni tinhamu'? (2)
- 13.13 Hlamusela leswi muphati a humelerisaka swona hi mintila ya 40–43 leyi nge:
 'Kuve tiko raku i swidyondzeki ntsena,
 Kambe swo kurha ni magaweni ya swona.
 Swi kurha ni swidhlohlo swa swona,
 Swi kurha ni mimpandzani ya swona.' (2)
- 13.14 Ku vuyeleriwa ka marito ya: 'U yi hoxa' ekusunguleni ka mintila ya 57–59 leyi nge: 'U yi hoxa eLuthuli House. U yi hoxa eka bodo ya mindzelekani, U yi hoxa entsindza wa Limpopo', swi tshikelela/tyisisa yini? (1)
- 13.15 U vona swi fanerile ku va hosi yi phatiwa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]**NTSENGO WA XIYENGE XA B: 25**

XIYENGE XA C: NTLANGU**SWILERISO:**

- Hlamula xivutiso xa xitsalwana kumbe xa ximbangu.
- Nhlamulo ya xivutiso xa xitsalwana a yi ve na marito ya kwalomu ka 400-450, yi tlhela yi va hi xivumbeko xa xitsalwana, KU NGA RI xo xaxameta timhakankulu.
- LEMUKA: Loko u hlamula xivutiso xa XITSALWANA eka XIYENGE XA B, hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA C. Loko u hlamula xa XIMBANGU eka XIYENGE XA B, hlamula xa xitsalwana eka XIYENGE XA C.

XIVUTISO XA 14: XITSALWANA**HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Vanhu hinkwavo va hlangana na swiphiqo evuton'wini kambe un'wana na un'wana u na ndlela ya yena yo swi tiyisela. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi ku kongomisa eka leswi Mavhavaza a swi endleke ku tiyisela ku xanisiwa ka yena hi valungu lava a a va tirhela.

[25]**XIVUTISO XA 15: XIMBANGU****HLAMBA VUNWA NANDZUWE – AD Mahatlane**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA J

MAVHAVAZA:	Swiambalo leswi ndzi nga vona u swi ambarile i swa wena he Matanato?	
MATANATO:	Va ndzi kanganyisile vandzuwe. Tolo loko mi ndzi siya le xitokofeleni, mi ndzi siyile ndzi nyanyukile hi ku vona Rhoda. Ndzi mi siyile ma ha hetisa leswi a mi nwa swona kutani ndzi ya exiyindlwanini kwala jarateni. Loko ndzi nghena ndzi pfala rivanti, vatsotsi vo fika va ri ntlhanu.	5
MAVHAVAZA:	U ri yini na Matanato na?	
MATANATO:	Vafana vo ndzi rhendzela, hi nkarhinyana ndzi sala exikarhi ka vona.	
XILUMUNI:	Mi ri yini kokwana Chauke na?	10
MATANATO:	A swi ndzi biherile, se ndzi nga ha tikoti hi ku chava hikuva un'wana u humesile vholovholo, un'wana mukwana wa le buchareni.	
MAVHAVAZA:	Hay man Chauke man!	
MATANATO:	A va ndzi belangi huwa. A ku vulavula nkuzi ya vona a ambale manghilazi yo fana ni ya mina lama a ndzi ya ambele emahlweni. Ndzi twa a ku: 'Khipa baji yakho,' ndzi hluvula ndzi n'wi nyika. 'Khipa hembhe ni zihlangu,' ndzi hluvula ndzi teka ndzi n'wi nyika. Embilwini ndzi khongela leswaku a ndzi siya na leswo rhangisa ntsena.	15
MAVHAVAZA:	U ri yini Chauke xa Humba na?	
MATANATO:	Impela Mugwena swi vile tano. Ndzi hluvurisiwile na swo rhangisa ndzi sala ndzi ambele suti leyi ndzi nga velekiwa na yona ntsena.	20
XIKHOGOLO:	Yana emahlweni, ha ku twa Chauke.	
MATANATO:	Bazela va ndzi siya ni manghilazi lama a ndzi ma mbele emahlweni.	
XILUMUNI:	Se ke?	
MATANATO:	Ndzo biwa ndzi sukumetiwa, se hiloko ndzi tsutsumela le xitokofeleni. Loko ndzi nghena, vavasati vo bahasa a a, va tsutsuma va ya tumbela. Hi loko Rhoda a tsutsumela le ka makwavo wa yena a ya lomba buruku ni hembhe ...	25

- 15.1 Xana xitokofela lexi ku vulavuriwaka hi xona laha henhla a xi tlageriwa mani naswona a xi ri kwihhi? (2)
- 15.2 Hlamusela hi ku komisa ndlela leyi Matanato a hambaneke na Mavhavaza, Xikhogolo na Xilumuni hayona loko va ri exitokofeleni ku kala a va rungulela leswi swi n'wi humeleleke. (2)
- 15.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ndlela leyi Mavhavaza, Xilumuni na Xikhogolo va hlamulaka Matanato hayona yi komba ku ... ku twa timhaka ta Matanato. (1)
- A vilela
B karhala
C tsakela
D loloha
- 15.4 Xana leswi humeleleke Matanato eka n'wangulano lowu nga laha henhla swi ku dyondzisile yini? (2)
- 15.5 Vutomi bya Matanato na swiendlo swa yena etsalweni leri swi n'wi paluxa a ri munhu wa njhani? Boxa mhaka YIN'WE ntsena. (2)
- 15.6 Handle ka khombo leri ri hlamuseriweke hi Matanato eka n'wangulano lowu nga laha henhla, hi swihi swin'wana swo vava leswi n'wi humeleleke hi siku leri naswona swa khorwisa ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.7 Kun'wana eka tsalwa ku vuriwa leswaku Matanato a a venga vavasati va Machangana va le makaya, a rhandza va le madorobeni va tinxaka timbe. U nga n'wi tsundzuxa yini ehenhla ka maendlelo lawa? (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wagulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA K

XITLHANGOMA:	Xewani muporofita ni vakulukumba va wena.	
RAMUDZHULI:	Hi xeweta n'wina bava. Mu hi tela macheloni mulandu hi yini bava.	
XITLHANGOMA:	Hi tisa hi wo nhlupheko tatana. Hi na manana wa ku sweka a taka ku ta porofitiwa no khongeleriwa, xikan'we no tshunguriwa loko swi fanela.	5
RAMUDZHULI:	Nda zwi engisa. Mu fanele mu ya kha madi mu tisa laha ndzi ta xuma swa muxumo wa nga zwavhudi.	
N'WA-XIRHAMI:	Mati hi tile na wona. Ndzi ni mabodhlela manharhu.	
RAMUDZHULI:	Mu sungula ku ta laha ka mina swimbexana mu tshama mu ta?	
N'WA-XIRHAMI:	Mina a ndzi sunguli tatana muporofita. Ndzi rhangile ndzi ta ndzi ta kombela ku ri mi khongelela nuna wa mina leswaku a vuya ekaya a tshika leswi a swi endlaka, hikuva nhlupheko a wu ri wukulu emutini wa hina.	10
	<i>(Xitlhangoma na Matanato vo langutana, va hlamala.)</i>	
N'WA-XIRHAMI:	Hi yoloyi nuna wa mina u vuyile, kutani namuntlha ndzi tela ku ta khongeleriwa leswaku ndzi hambana na byalwa. Loko swi nga endleki, ndzi hunguta manwele ya mina. Se mina ndzi twanana no hunguta manwele. Leswo tshika ndza chava, a ndzi nga swi koti.	15
RAMUDZHULI:	Kasi mu ta kota ku vu licha. Mu ta vu licha halwa m'wina. Mu nwela yini? ... Lichani, mu vu lichela chotechote ha nga dzi hafuhafu mu karhata nuna wa m'wina.	20
N'WA-XIRHAMI:	Hinkwaswo hi swona muporofita.	
RAMUDZHULI:	Ndi vula ngoho mina. M'wina mu karhata nuna wa m'wina mi mu tanganisa nxoko mu zwi encela yini kasi? Nuna wa m'wina o lugha nga maanda stereke fedzi m'wina mo mu dina maduva wothe. Lichani ma swi engisa.	25
N'WA-XIRHAMI:	Mo ndzi porofita kunene.	

- 15.8 Xana i mani loyi a endleke leswaku va endzela Ramudzhuli naswona Ramudzhuli a a ri wa rixaka rihi? (2)
- 15.9 Hlamusela hi ku komisa laha mhaka yo ta eka ndhawu leyi yi sukelele kona. (2)
- 15.10 Hi yihi mhaka leyi paluxaka leswaku N'wa-Xirhami a a rhandza byalwa ku tlula na ndyangu wa yena? (2)
- 15.11 Ku va Muporofita a holovela N'wa-Xirhami hi ku xanisa nuna wa yena swi paluxa yini hi vuporofeta bya yena? (2)
- 15.12 Xana ntlimbo lowu N'wa-Xirhami a nga na wona eka ntshaho lowu i wa muxaka wihi? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 15.13 U vona onge Matanato u ta va a titwe njhani loko a twile leswaku nsati wa yena u kale a n'wi yela eka muporofita leswaku a vuya ekaya? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

[25]

XIVUTISO XA 16: XITSALWANA**VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Ku va Xikweni a hlongorile vasati va yena a teka Boneka swi n'wi onherile. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi hi leswi n'wi humeleleke.

[25]**XIVUTISO XA 17: XIMBANGU****VUKOSI I MBERHA – P Ndlovu**

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA L

BONEKA:	(A vitana Khegu.) Ku na wena Khegu.	
KHEGU:	Mhani-tsongo.	
BONEKA:	(A bohanile.) Leswi u ngo mhani-tsongo xana mhani-hulu u ta va kombeta naa?	
KHEGU:	A ndzi lo rivala, mhani.	5
BONEKA:	Teka barha u ya cela misava eMatangari.	
KHEGU:	Ndzi ta vuya ndzi ya loko xikolo xi huma hikuva sweswi ndzi nga leta.	
BONEKA:	Wa ndzi twa kahle ku ri ndzi ri yini naa? Loko u nga lavi ku ndzi yingisa huma hi gede. A wu vitaniwanga kumbe ku rhambiwa hi khadi ku ta tshama eka muti lowu, wu ri mina.	10
KHEGU:	Ndzi ta vuya ndzi ya loko xikolo xi huma.	
BONEKA:	Ndzi lava ku yi tirhisa sweswi misava leyi ndzi ku rhumaka yona. Loko u nga swi lavi ndzi ta vitana buti wa wena a ta ndzi tsalela papila ri ya eka tata wa wena ndzi va hlamusela leswaku n'wina vana va la mutini lowu a mi lavi ku ndzi yingisa mi lava ku tifuma.	15
KHEGU:	(A teka barha a ya emisaveni, a famba a ri karhi a vulavula a ri yexe.) Mara ku ka u nga tshami na mhani wa wena swa vava. Loko a ku ri mhani a va ta swi twisisa leswaku ndzi lava ku ya exikolweni. (A fika a cela misava a tlhela a vuya na yona.)	
BONEKA:	Hyii! Se i mihlolo ya yini leyi nga ta voniwa hi mina. Misava ya kona wo vuya u rhwele yimbirhi. Se swi lo yini ku tata barha yaleyo naa?	20
KHEGU:	(Hi ku titsongahata.) Musi yi tele barha leyi ku na mhani.	
BONEKA:	(Hi ku kariha.) U xi hlamula mina xithaka xexo naa?	

- 17.1 Khegu loko a vula Boneka u ri mhani-tsongo. Boxa swivangelo SWIMBIRHI leswi endlaka leswaku a n'wi vitana hindlela leyi. (2)
- 17.2 Hlamusela hi ku komisa hilaha ku tikarhata ka Khegu a ya rhwala misava swi nga n'wi vuyerisangiki nchumu hakona eka Boneka. (2)
- 17.3 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Ku kala Khegu a vula marito lama nge: 'Mara ku ka u nga tshami na mhani wa wena swa vava', hi leswi mhani wa yena a a ...
- A dukisiwile.
B hlongoriwile.
C dlayiwile.
D tekisiwile. (1)

- 17.4 Loko Boneka a vutisa Khegu a ku: 'U xi hlamula mina xithaka xexo naa?' a a vula yini? (1)
- 17.5 Xana u nga vula yini hi vumunhu bya Boneka loko a rhuma Khegu ku ya rhwala misava hi nkarhi lowu a a fanele a ya exikolweni hi wona? (2)
- 17.6 Hi kwihi ku navela ka Boneka loku humelerisiwaka hi marito ya yena eka Khegu lama nge: '... huma hi gede' eka n'wangulano lowu nga laha henhla? (2)
- 17.7 Loko a ku ri wena Khegu u rhumiwa ku ya rhwala misava hi nkarhi lowu u faneleke ku ya exikolweni hi wona a wu ta titwa njhani naswona a wu ta navela ku endla yini? (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA M

XIKWENI:	U fambile hi nkarhi muni xana?	
BODZANI:	Va fambile sweswi n'wina ma ha ku pfukaku, na le ka Mahlohlwani a ndzi tshembi leswaku se va fikile.	
XIKWENI:	Loko ku ri hi ku i ntiyiso leswaku u yile etihunyini u nga ndzi nyiketa.	
BODZANI:	(A khidzama a n'wi nyiketa.) Hi leswi swakudya tatana.	5
XIKWENI:	(A ri karhi a dya.) Mara leswi swo wansati u ta tlharihela nuna wa yena a hi swona. Loko a vuya u ta ndzi byela xo minta hi huku namuntlha. Leswi masiku lawa a swi endlaka swo tiva hi yena n'wini wa swona ntsena.	
BODZANI:	Tatana ndzi mi nyiketa na khapu ya tiya xana?	10
XIKWENI:	N'wananga loko u tiva swin'wani hi mana wa wena ndzi byeli. Hikokwalaho ka yini u tiya no ndzi endlela swakudya ke?	
BODZANI:	Mina a ndzi tivi nchumu. A ndzo lava ku pfuna n'wina hi ku mi endlela swakudya.	
XIKWENI:	Loko u nga tivi nchumu hikokwalaho ka yini u nga vileli loko mana wa wena a heta nkarhi wo leha enhoveni?	15
BODZANI:	Se a mi lava ndzi rila xana? Ku rila ka mina a hi kona ku nga ta endla leswaku mhani va vuya.	
XIKWENI:	Hambi wo ndzi fihlela yini na yini, loko ndzo tshika ndzi te qundlu hi, mi ta rila. A ndzi tshembi leswaku loko ndzo fa ku ta va na munhu loyi a nga lungheriwaka hi nchumu. Ndza mi byela mina Xikweni wa Mdaka, mi ta swi vona.	20
BODZANI:	Kasi mi nga ta sengisa mina ndzo va le vukatini ke? Mi lo rivala leswaku mi teke mhani wa mina, hayi mina.	

- 17.8 Boxa ndhawu leyi Boneka a a endzerile eka yona na leswi a a ya endla swona. (2)
- 17.9 Leswi Boneka a swi yerile eka ndhawu leyi u yi boxeke eka 17.8 laha henhla swi n'wi tiserile ntsako swa xinkadyana. Hlamusela hi ku komisa leswi ntsako lowu wu heriseke xiswona. (2)

- 17.10 Hlamusela maendlelo MAMBIRHI lama kombisaka leswaku Boneka na n'wana wa yena Bodzani a va nga ha n'wi xiximi Xikweni tanihi nhloko ya muti. (2)
- 17.11 Loko Xikweni a ku: '... loko ndzo tshika ndzi te qundlu hi, mi ta rila' a a vula yini? (2)
- 17.12 Marito ya Xikweni ya leswaku: 'Loko ku ri hi ku i ntiyiso leswaku u yile etihunyini u nga ndzi nyiketa' ya paluxa yini? (2)
- 17.13 Xana u vona yi ri mhaka ya kahle ku va Boneka a lela Bodzani kambe a nga leli eka nuna wa yena Xikweni loko a ya laha a nga ya kona? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- [25]**

XIVUTISO XA 18: XITSALWANA**XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'YOO, NDZI TIDLELE MINOO!'**

Loko munhu a rhandza ngopfu mali, a nga enetiseki hi leswi a nga na swona a tlhela a navela swa van'wana a nga hetelela a endla swilo swo ka swi nga amukeleki leswi nga n'wi vangelaka switandzhaku swo vava. Kombisa ntiyiso wa mhaka leyi u ri karhi u kongomisa eka swiendlo swa Misery Shilenge.

[25]**XIVUTISO XA 19: XIMBANGU****XIVONI XA VUTOMI – IS Shabangu****NTLANGU: 'SWONA SWI RI SWA YINI!'**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA N

N'WA-TWENDI:	<i>(Hi ku hlekelela)</i> Xuu, ka mhakhi Khosa, mo hi bela swicele no xeweta mi nga se hi xeweta! Swi lo yini ka maseve?	
MIDLAYI/NSATIMUNI:	<i>(Hi ku zenya)</i> Swicele swa yini? Se hi nga ha vutisi hikuva mi dume hi xinkomichana Thulamahanci leyi hinkwayo!	5
N'WA-TWENDI:	<i>(Hi ku titsongahata)</i> Kasi mi nga kali mi twa ku vava mhakhi Khosa; a ndzi teli ku ta kombela nchumu. A ndzo hundza ndzi mi xeweta mi nga muakelani hikuva ku ka vaakelani va nga fambelani a swi kahle phela.	10
MIDLAYI/NSATIMUNI:	<i>(Hi xindzuvu)</i> Se bikiri?	
N'WA-TWENDI:	<i>(A ri karhi a hleka)</i> Hoo, xibikidyana lexi mpfhuka xi lombamba hi mhakhwa Risuna, se a ndzi lo xi landza leswi.	15
MIDLAYI/NSATIMUNI:	<i>(Hi manyunyuyu)</i> Na yena mhakhwa Risuna a hi rilombalomba. Munhu a ri nese a te taniya wa titsandzeka lero u tshamelo ro lombamba xin'wana na xin'wana. Rin'wana siku va ta ze va lombamba hambi xi ri xirhangiso xinene lexi! Se a a lombe yini manuku?	20
N'WA-TWENDI:	<i>(Hi ku hleka)</i> Haa, ka maseve, a hi leswi se bava Khosa va nga te kho, va mi ngenisa xikolo mi ya huma va-Hoxane? A mo hatla ku rivala ka maseve hikuva na n'wina loko swa ha tika a mi lombamba kwala!	25
MIDLAYI/NSATIMUNI:	<i>(Hi ku nyumela)</i> Va njhani vo ku pfuka vona?	

N'WA-TWENDI:	Ku pfuka va pfukile, vo karhata hi ye lowa jaha wo famba a pfuka vanhu loko a dakwile.	30
MIDLAYI/NSATIMUNI:	<i>(Hi manyunyuyu)</i> A wu twi leswi a ndzi vula swona! Va lo n'wi lema na vona. Mina wa mina n'wana a nge pfuki a endlile swa vudakwa. Ndzi n'wi dyondzisa a ha ...	

- 19.1 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu nga laha henhla wu humelelaka eka wona. (1)
- 19.2 Hi byihi vuxaka bya N'wa-Twendi na Midlayi/Nsatimuni? (1)
- 19.3 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku N'wa-Twendi a humelela emutini wa ka Khosa a khomile xikomichana. (2)
- 19.4 Kombisa ku yelana loku nga kona exikarhi ka vito ra Midlayi kumbe ra Nsatimuni na swiendlo swa yena. (2)
- 19.5 Xana mavulavulelo ya Midlayi/Nsatimuni loko a angulana na N'wa-Twendi ya kombisa yini hi vumunhu bya yena? (2)
- 19.6 Kun'wana eka ntlangu lowu, Midlayi/Nsatimuni u byerile Freddy makwavo wa Khombo leswaku n'wana wa yena Madambi a nga nwi byalwa. Xana marito ya yena ya hundzukile xikhovolelo hi mukhuva wihi hi siku leri? (2)
- 19.7 Loko a ku ri wena Khombo nuna wa Midlayi/Nsatimuni a wu ta titwa njhani loko nsati wa wena a khola na ku yimelela vana hindlela leyi a swi endlisa xiswona? Seketela nhlamulo ya wena u tihela u hlamusela leswi a wu ta swi endla. (3)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

NTLANGU: '... XI TSEMBA NKOLO'

XITSHURIWA XA O

SARAH:	<i>(Loko ku Chaya risimu a ri karhi a tlakuka a cina)</i> Huu, i Beyonce Knowles! Wa tiva loko xi ndzi bela 'Dangerously in love' xa ndzi fambela. Solly, twana ku xi ri yini loko ...	5
SOLLY:	<i>(A ri karhi a hleka)</i> Haa, ti lo ya eminkuweni namuntlha. U lo tsakela yini kasi?	
SARAH:	<i>(A ri karhi a korhama a n'wi khisa)</i> Aa, ndzi nga tsaki loko swilo swi ndzi fambela kahle ni murhandziwa wa mina loyi ndzi n'wi rhandzaka hi mbilu ni moya?	10
SOLLY:	<i>(A ri karhi a n'wi phakata xisuti)</i> Wa hamba, Sarah. Xi kona xi nga ku tsakisa namuntlha. U ngo tsakisa sweswi? Phela ku sukela mina na wena hi rhandzana a ndzi se ku vona u ri tani.	

SARAH:	(A ri karhi a tshama esofeni) Ene a wu hembu, Solly, ku ni mhaka yo tsakisa leyi ndzi faneleke ku ku byela yona.	15
SOLLY:	(A ri karhi a n'wi tshinelela) I mhaka muni, <i>my darling</i> ? Tana nayo hi twa.	
SARAH:	(Hi ku kanakana) Uuuu, uuu ...	
SOLLY:	(Hi ku hlamala) Huu, kasi u kanakana yini, Sarah? Ndzi byeli kunene leswaku loko ku ri <i>problem</i> hi ta yi <i>solve</i> hi ri <i>two</i> .	20
SARAH:	<i>Are you sure</i> , Solly?	
SOLLY:	Tana nato, murhandziwa.	
SARAH:	(Hi ku kanakana) Swi tenyekile phela!	25
SOLLY:	(Hi ku bohana) Yhii, se u vula ku tenyeka ka yini?	
SARAH:	(Hi ku bohana) Leswi u ngo bohana exikandzeni swi lo yini ndzi nga se ku boxela ni mhaka ya kona?	30
SOLLY:	(A ri karhi a hlekelela) Ndzi nga chavi loko u ndzi chavisa? Phela mina a ndzi telangi ti- <i>problem</i> la hotela. Ndzi tele ku ta tiphina hi vutomi handle ko ...	

- 19.8 Boxa vito ra nuna wa Sarah na leswaku a a ri kwihi hi nkarhi lowu n'wangulano lowu wu humeleleke hi wona. (2)
- 19.9 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansu. Mhaka yo tsakisa leyi Sarah a a lava ku yi byela Solly hi leswaku u n'wi ...
- A pfulela mbilu.
B xaverile nyiko.
C bihisile emirini.
D rhandza swinene. (1)
- 19.10 Hikwalaho ka yini Sarah a vula leswaku mhaka leyi a a lava ku yi byela Solly i mhaka yo tsakisa? (2)
- 19.11 Kombisa ku hambana loku nga kona exikarhi ka matitwelo ya Sarah na ya Solly mayelana na rirhandzu ra vona loko swi ta eka lava va tekaneke na vona. (2)
- 19.12 Xana i mani ximunhuhatwankulu eka ntlangu lowu? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 19.13 Xana mutsari u lemukisa vavasati yini hi ntlangu lowu? (1)
- 19.14 Loko Sarah a a ri xaka ra wena a wu ta n'wi tsundzuxa yini mayelana no rhandzana na nuna wa munhu? (2)

[25]

XIVUTISO XA 20: XITSALWANA**VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Xivuriso lexi nge: 'Mbita ya le taleni (ya thyaka) va dyisa hi n'wana' xi hlamusela leswaku n'wana u tala ku tota vatswari tingana naswona loko vana va endla swo biha vatswari va fanele ku lehisa timbilu hikuva hi leswi va nga nyikiwa swona hi vana va vona. Seketela mhaka leyi hi leswi endliweke hi Fumani na Xiluva eka vatswari va vona.

[25]**XIVUTISO XA 21: XIMBANGU****VADYONDZI VA NAMUNTLHA – SE Makhubele**

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA P

MATODZI RAMBUDA:	Xana mi lava ndzi n'wi xupula njhani hikuva n'wana wa n'wina i xigevenga? Kumbe swi ta mi tsakisa ngopfu loko ndzo tlhela ndzi mi bela rinqingho ndzi mi tivisa leswaku mufana wa n'wina u dlayile n'wana wa vanhu?	
GEZANI MUNENE:	A swi nga ndzi tsakisi nhloko ya xikolo.	5
MATODZI RAMBUDA:	N'wi languteni u dludlekile na mahlo hi fole ra rihlaza ya lo juu! A ndza ha n'wi lavi mufana loyi laha xikolweni. Phela loko ndzo tama ndza ha ri na yena laha xikolweni un'wana n'wana u ta huma hi bokisi etlilasini.	
GEZANI MUNENE:	<i>(A hlakahla nhloko, a nga twisisi)</i>	10
KHATISA HON'WANA:	Nhloko ya xikolo!	
MATODZI RAMBUDA:	Manana.	
KHATISA HON'WANA:	Ndza swi tiva leswaku hi n'wina mi nga na matimba yo ahlula hi ndlela yin'wana na yin'wana hikuva hi n'wina nhloko ya xikolo. Kambe hi ku titsongahata ndzi kombela mi n'wi rivalela mufana loyi mi nga n'wi hlongoli. Wa ha ri ntsanana n'wana loyi vumundzuku bya yena byi nga onhaka ngopfu loko o tikuma a nga ha dyondzi xikolo.	15
MATODZI RAMBUDA:	Mi vulavula tano? Loko ndzo tlhela ndzi mi bela rinqingho ndzi mi tivisa leswaku loyi Xiluva va dlele mi ta tsaka?	20
KHATISA HON'WANA:	A ndzi nga tsaki.	
MATODZI RAMBUDA:	Se kee!	
KHATISA HON'WANA:	A hi n'wi rivaleleni i n'wana. Loko a ri na tindleve ku yingisa u ta swi tshika.	
MATODZI RAMBUDA:	Mi ri tano?	25
KHATISA HON'WANA:	Ina.	
MATODZI RAMBUDA:	<i>(A languta Xiluva)</i> Xiluva!	
XILUVA:	Nhloko ya xikolo.	
MATODZI RAMBUDA:	Xana wena u ri yini, wa n'wi rivalela?	
XILUVA:	Mina a ndzi na xiphiquo hi ku n'wi rivalela. Kambe lexi nga kona a tshiki ku ndzi salasala endzhaku mina a ndzi n'wi rhandzi.	30
DANIEL KANAMA:	<i>(A lava ku hleka, kambe a tikhoma)</i>	

- 21.1 Xana i mani n'wana loyi ku vulavuriwaka hi yena naswona a a endlile yini ku kala Matodzi a n'wi vula xigevenga? (2)
- 21.2 Hlamusela hi ku komisa leswi endleke leswaku n'wana loyi a endla leswi u swi boxeke eka 21.1 laha henhla. (2)
- 21.3 Hlamusela ku yelana loku nga kona eka mavulavulelo lama nge: 'Tshemba munhu mi langutanile' na leswi endliweke hi Xiluva eka Jimmy. (2)
- 21.4 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka leti nga laha hansi. Loko Matodzi a ku: 'N'wi languteni u dludlekile na mahlo' u vula leswaku mahlo ya munhu loyi ya ... (1)
- A humele ehandle.
B kurile ngopfu.
C tshwukile ngopfu.
D huma mihloti.
- 21.5 Xana ku va Manana Khatisa Hon'wana a kombela leswaku n'wana loyi u n'wi boxeke eka 21.1 laha henhla a nga hlongoriwi swi paluxa yini hi vumunhu bya yena? (1)
- 21.6 Makholo hi laha timhaka etsalweni ti fikaka eka nkayakayo wa le henhla, laha ximunhuhathwankulu xi bohekaka ku teka xiboho ku tisa xitshunxo eka ntlimbo lowu xi nga na wona. Boxa makholo ya tsalwa leri u tlhela u hlamusela leswaku hikwalaho ka yini u vula sweswo. (2)
- 21.7 Ku va Xiluva a pfumerile ku hakeleriwa rendzodyondzo hi Fumani endzhaku kaloko a n'wi rivalerile u vona yi ri mhaka ya kahle ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

YISA EMAHLWENI

Hlaya n'wangulano lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka wona.

XITSHURIWA XA Q

FUMANI:	Swo ndzi venga i swa nkarhi lowu nga hundza sweswi wa ndzi rhandza. Naswona hi twananile leswaku mundlwani namadyambu hi awara ya nkombo a ndzi endzela ekaya.	
NTSAKO:	(A hlamala) Haa!	
FUMANI:	Ina.	5
NTSAKO:	Xana vatswari va wena va ta pfumela?	
FUMANI:	Va ta va va yile empfuxelelweni eRustenburg va ta vuya hi Sonto nanhlikani loko kereke yi huma. Se ndzi ta va ndzi sale ndzexe ekaya.	
NTSAKO:	Munhu hi wena munghana. U ta dyela henhla bya nhuntlwa. (A nyiketa Fumani xinepe)	10
FUMANI:	(A amukela xinepe) I khale a ndzi kayakayisa se ndzi n'wi kumile i wa mina.	
NTSAKO:	Mina ndza ku khensisa loko u kale u n'wi kuma, mavondzo a ya nga ndzi pfuni nchumu. Phela Xiluva i mpama. A nga kona nhwanyana wo saseka ku tlula Xiluva exikolweni.	15
FUMANI:	Wa vurisa.	
NTSAKO:	Kambe swi ta lava u xiyisisa Dikeledi a nga ku onhisela hikuva wa ku venga. (Va miyelanyana)	
NTSAKO:	Se leswi Xiluva a tshamela ku ku byela leswaku u dzaha zolo u ri yini sweswi?	20
FUMANI:	Ndzi n'wi byele ku ri ndzi tshikile.	
NTSAKO:	(A hleka) Khe ... khe ... khe! Wena!	
FUMANI:	(A languta xikombankarhi evokweni) Mina se ndza hundza ndzi lava ku fika ndzi badama kahle emubedweni ndzi nyanga ntombi ya mina leyintshwa.	25
NTSAKO:	(A hleka) Khe ... khe ... khe! A hi fambi ndzi ku heleketa kambe a ndzi nga tlheli ekule. (A pfala pompi, kutani va nghena exitarateni va famba hi ku nonokanyana)	
NTSAKO:	Swi ta lava u n'wi khoma kahle u n'wi kombisa rirhandzu leswaku a ta hatlisa a rivala hi xiphuva lexiya Jimmy.	30
FUMANI:	Ndzi ta endla tano.	

- 21.8 Boxa mbangu lowu n'wangulano lowu wu humeleleka eka wona. (2)
- 21.9 Kombisa ku yelana ka vuxaka lebyi Vonani na Ntsako a va ri na byona na vanghana va vona. (2)
- 21.10 Ku va Fumani a byerile Ntsako leswaku u xisile Xiluva a ku yena u tshikile ku dzaha mbangi, wena swi ku dyondzisile yini? (2)
- 21.11 Marito ya Ntsako ya leswaku Fumani u ta dyela ehenhla bya nhuntlwa ya vile xikhovolelo hi mukhuva wihi? (2)

- 21.12 Xisihalari eka tsalwa i ximunhuhakwa lexi sivelaka ximunhuhakwankulu ku humelela eka makungu ya xona. Xana i mani ximunhuhakwa lexi a a xi sivele Fumani ku humelela eka makungu ya yena? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 21.13 Loko a wu ri Jimmy u twa leswi vuriweke hi Ntsako swa leswaku u xiphuva a wu ta titwa njhani? Seketela nhlamulo ya wena u tlhela u hlamusela leswi a wu ta swi endla. (3)
[25]

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 25
NTSENGO WA TIMARAKA: 80